

УДК 821.161.3«1920/1930»

І. У. Каляда, кандыдат гістарычных навук, дацэнт (БДТУ)

ДЗЯРЖАЎНАЯ МОЎНАЯ ПАЛІТЫКА І СТАНАЎЛЕННЕ САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ Ў 1920–1930-Я ГАДЫ Ў БССР

Артыкул прысвечаны такой старонцы нашай гісторыі, як рэпрэсіі на Беларусі ў 1930-я гады. Засяроджаецца ўвага на вытоках гэтай трагедыі, а менавіта на барацьбе з «нацыянал-дэмакратызмам», у прыналежнасці да якога абвінавачвалі перш за ўсё беларускую інтэлігенцыю. Вынікам гэтай кампаніі сталі вялікія страты, якія панесла наша адукацыя, навука, мастацтва, увогуле культура. Аўтар спрабуе зразумець, чаму такі ўдар быў нанесены перш за ўсё па інтэлігенцыі, чым гэта абгрунтавалася афіцыйна.

The article is devoted to such a page of our history, as the repression in Belarus in 1930's. Focuses on the origins of the tragedy, namely the fight against national democracy, in which the accused belong to, first of all, the Belarusian intelligentsia. The result of this campaign were huge losses incurred by our education, science, the arts, the development of a national theater, the culture. The author tries to understand why such a blow was struck, first of all, intellectuals, what is the explanation the authorities.

Уводзіны. Вызначальным фактарам усяго грамадскага жыцця БССР 1920-х гг. стала палітыка беларусізацыі. Яе асноўным пытаннем з'яўлялася пашырэнне сферы дзейнасці беларускай мовы. Адзначым, што пры распрацоўцы мер па адраджэнні беларускай мовы неабходна было ўлічваць яе дыялектную стратасць, незавершанасць працэсу фарміравання ў якасці літаратурнай, нераспрацаванасць навуковай, палітычнай, юрыдычнай тэрміналогіі. Адназначна вызначаліся і задачы: навуковая распрацоўка праблем беларускай мовы, яе гісторыі, удасканаленне лексікі і граматыкі, тэрміналогіі на аснове вывучэння беларускай мовы. Асноўная роля ў вырашэнні гэтых задач адводзілася Народнаму камісарыяту асветы, Інстытуту беларускай культуры, адпаведным універсітэцкім кафедрам.

Асноўная частка. У лютым 1921 г. была ўтворана Беларуская навукова-тэрміналагічная камісія, якая «павінна была апрацаваць беларускую тэрміналогію па ўсіх галінах навукі...» [1, с. 280].

У Камісію былі запрошаны спецыялісты ў розных галінах навукі, якія добра ведалі беларускую мову. Ужо 1 мая 1921 г. Камісія рабіла сваю першую справаздачу. За два з паловай месяцы яна здолела апрацаваць і канчаткова прыняць 2270 тэрмінаў і падрыхтаваць да зацвярджэння звыш 5000 тэрмінаў [2, с. 10]. Да 1922 г. была выдадзена навуковая беларуская тэрміналогія па гуманітарнай, прыродазнаўчай і матэматычнай галінах.

Аднак дзейнасць Навукова-тэрміналагічнай камісіі была абмежавана толькі тэрміналогіяй. А для больш шырокага развіцця беларускай мовы і культуры неабходна было стварэнне ўстановаў больш значнага маштабу. І ўжо ў 1922 г. на базе Навукова-тэрміналагічнай камісіі быў утвораны Інстытут беларускай культуры, асноўнай задачай якога была арганізацыя планамернага

вывучэння мовы, літаратуры, гісторыі, эканомікі Беларусі, каардынацыя навукова-даследчай работы ў рэспубліцы.

Над пытаннямі беларускай мовы і літаратуры ў Інбелкульце працавала некалькі камісій: «Камісія па складанню слоўніка жывой беларускай мовы», «Правапісна-тэрміналагічная камісія», «Літаратурная камісія» і «Секцыя беларускай мовы і літаратуры» [2, с. 33]. У кароткі тэрмін агульнымі намаганнямі былі падрыхтаваны і выдадзены тэрміналагічныя слоўнікі па асноўных галінах навукі, распрацоўкі па лексіцы і граматыцы беларускай мовы, дапаможнікі для школ, тэхнікумаў, інстытутаў. Менавіта тады былі закладзены асновы сучаснай беларускай мовы.

Выдатнай падзеяй стала Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі, скліканая па ініцыятыве Інбелкульту (14–21.11.1926 г., Мінск). Фактычна гэта была першая пастаноўка навуковых пытанняў па беларусазнаўстве на міжнароднай навуковай арэне (удзел у рабоце канферэнцыі шэрагу вядомых замежных вучоных надаў ёй міжнароднае гучанне). Канферэнцыя паказала, што працы па беларускаму мовазнаўстве робяцца набыткам усяго славянскага свету, што разам з ім і сама беларуская мова па праву пачынае займаць сярод іншых славянскіх моў належнае ёй роўнае месца [3, с. 251].

У комплексе распрацаваных мерапрыемстваў па беларусізацыі грамадскага жыцця ў рэспубліцы першачарговае значэнне надавалася сістэме народнай адукацыі.

Пры правядзенні беларусізацыі школ Наркамасветы кіраваўся наступнымі прынцыпамі: ніжэйшыя школы павінны працаваць на роднай мове працоўнага насельніцтва; выпускнікі тэхнікумаў і ВНУ павінны абслугоўваць насельніцтва на яго роднай мове; руская мова, як мова саюзная, абавязкова ва ўсіх навучальных установах,

нягледзячы на тое, на якой мове гэта ўстанова працуе (з дакладу наркама асветы А. В. Баліцкага на VIII Усебеларускім з'ездзе Саветаў) [4, с. 227]. У выніку ў 1925–1926 гг. у 4-гадовых школах выкладанне поўнаасцю вялося на беларускай мове, у 7-гадовых – першыя тры гады таксама цалкам былі пераведзены на беларускую мову, апошнія класы – на 40%. Да 1928 г. каля 80% школ было пераведзена на беларускую мову навучання. Поўнаасцю на беларускай мове ішло выхаванне ў дзіцячых дамах і садках [5, с. 72].

Большасць настаўніцтва, асабліва сельскага, ставілася да беларусізацыі добразычліва. Гарадское настаўніцтва ўспрымала беларусізацыю як неабходнасць. Можна сцвярджаць, што сярод інтэлігенцыі да 1927 г. склаліся ўжо даволі значныя кадры, якія актыўна прымалі ўдзел у культурным будаўніцтве.

Разам з тым і сярод настаўнікаў, і сярод вучняў былі такія, хто адносіўся да беларусізацыі ваража ці фармальна. Напрыклад, у некаторых школах назіраліся выпадкі нежаданна вывучаць беларускую мову: дзеці ў ананімных анкетах пісалі, што «нам больш падабаецца руская мова, бо на беларускай мове далей Мінску не паедзеш» (з паведамлення Мазырскай акружнай нацкамсіі ад 25.06.29) [6, с. 2, арк. 1]. На жаль, некаторыя факты давалі падставы для незадаволенасці – былі выпадкі, калі даходзіла да абсурду: у некаторых раёнах так пільна ўзяліся за беларусізацыю (напрыклад, на Магілёўшчыне), што нават спалілі ўсе падручнікі на рускай мове, што, зразумела, вызвала незадаволенасць насельніцтва, асабліва сельскага, бо іх дзецям цяжка было паступіць у 7-гадовыя школы, дзе патрабавалася валоданне рускай мовай.

У перыяд ажыццяўлення беларусізацыі адной з самых вострых была праблема адукаваных кадраў. Вырашаць яе трэба было неадкладна, таму ЦВК БССР звярнуўся да Рэўваенсавета рэспублікі і Наркамасветы РСФСР з просьбаю адкамандзіраваць у БССР настаўнікаў-ураджэнцаў Беларусі; апублікаваў зварот да іх з заклікам уключыцца ў культурнае адраджэнне краіны (выдаваліся пад'ёмныя тым работнікам культуры, якія вярталіся на Беларусь). Дарэчы, дзякуючы гэтаму звароту, на Радзіму вярнуўся Я. Колас (у 1921 г.), адзін з першых арганізатараў беларускіх школ. Па запрашэнні Акадэмічнага цэнтра БССР у Мінск прыехаў Е. Р. Раманаў, у будучым вядомы беларускі мовазнаўца, этнограф, археолаг. У 1921 г. з Адэсы вярнуліся такія выдатныя дзеячы беларускай культуры, як С. Некрашэвіч, А. Баліцкі, Пётр і Юльян Ілючонкі, артыст А. Ляжневіч, прафесар М. Пятуховіч, Н. Грамыка, у 1922 г. – Я. Аляхновіч. У 1925 г. на радзіму вярнуўся славуты беларускі

гісторык і этнограф М. В. Доўнар-Запольскі, які ўзначаліў гісторыка-этнаграфічную камісію Інбелкульту, выкладаў у БДУ. Адзначым, што людзі прыязджалі не толькі па запрашэнні ці па ўласнай ініцыятыве, але і па загадзе, напрыклад, галоўнаму бібліятэкару адной з маскоўскіх бібліятэк А. Дабружынскаму Наркамасветы Беларусі «прапанаваў у два тыдні здаць усе справы і прыехаць у Мінск на работу ў Дзяржаўнай Беларускай бібліятэцы» [7, с. 526, арк. 26]. У большасці людзі-ўраджэнцы Беларусі вярталіся на радзіму, дзе ім прадастаўлялася жыллё і работа і дзе яны маглі плённа працаваць.

Аднак праблема адукаваных кадраў стаяла вельмі востра, і таму асабліва ўвага надавалася падрыхтоўцы настаўнікаў, якія б маглі весці выкладанне на беларускай мове, для чаго ў акругах і раёнах сталі адкрываць кароткатэрміновыя курсы (1,5–2,5 месяцы). Курсы мелі практычны характар і распрацоўвалі пытанні метадыкі і школьнай практыкі. Абавязковым дапаўненнем курсаў былі школы практыкі, ці абразцовыя школы, дзе слухачы курсаў вялі практычную работу па метадыках беларускай мовы, арыфметыкі, гісторыі Беларусі, геаграфіі і інш. Да 1927 г. праз такія курсы прайшло 75% настаўнікаў [8, с. 416]. Працавалі кароткатэрміновыя курсы (3 месяцы) спецыяльна па вывучэнні беларускай мовы. Праграма такіх курсаў уключала ў сябе наступныя палажэнні: кароткі агульны гістарычны агляд (адкуль з'явіўся, як жыў і рассяляўся беларускі народ); развіццё, заняпад, адраджэнне беларускай мовы; асновы беларускага правапісу і г. д. [9, с. 203, арк. 259].

З мэтай перападрыхтоўкі настаўнікаў у снежні 1923 г. у Мінску пачалі працаваць Вышэйшыя курсы беларусазнаўства. У навучальным плане курсаў значыліся такія дысцыпліны, як беларуская мова, гісторыя беларускай літаратуры, гісторыя Беларусі, геаграфія і этнаграфія Беларусі, беларускае мастацтва, метадыка мовы і літаратуры. На курсах чыталі лекцыі вядомыя прафесары з БДУ: Я. Лёсік (лекцыі па беларускай мове), А. Пятуховіч (гісторыя беларускай літаратуры), С. Азбукін (краязнаўства). 3 лекцыямі-дакладамі перад слухачамі курсаў выступалі супрацоўнікі Інстытута беларускай культуры – У. Ігнатойскі, А. Цвікевіч. Акрамя лекцый, праводзіліся практычналабараторныя заняткі, гутаркі-дыскусіі на канферэнцыях, экскурсіі ў дзяржаўнае выдавецтва, друкарню, цынкаграфію, у дзяржаўны музей і г. д. Матэрыялы, здабытыя на гэтых экскурсіях, друкаваліся ў краязнаўчым часопісе «Наш край». Адзначым, што настаўнікі, скончыўшы курсы беларусазнаўства, прызначаліся толькі ў беларускія школы ці ў тыя, якія павінны былі перайсці на беларускую мову. Акрамя таго, гэтыя

настаўнікі павінны былі на месцах «згуртаваць вакол сябе беларускае настаўніцтва бліжэйшых раёнаў і наладзіць сярод іх працу па беларускай свядомасці шляхамі ўтварэння асобных гурткоў і секцый...» [7, спр. 345, арк. 8].

Разгортвалася работа па беларусізацыі прафшкол, тэхнікумаў. Да 1928 г. поўнасьцю былі беларусазаваны педагогічныя тэхнікумы і курсы па падрыхтоўцы настаўнікаў. Беларусізацыя іншых тэхнікумаў (індустрыяльных, будаўніцкага, кааператыўнага, мастацкага) заключалася ў тым, што беларуская мова там была ўведзена як прадмет выкладання.

Вышэйшыя навучальныя ўстановы пераходзілі на беларускую мову больш павольна. У 1926/27 навучальным годзе ў БДУ беларусізацыя складала 31%, у Беларускай сельгасакадэміі – 20, у Віцебскім ветэрынарным інстытуце – 1,6% [3. с. 247]. Гэта тлумачыцца, у першую чаргу, недастатковым веданнем беларускай мовы выкладчыцкім складам.

Калі прааналізаваць нацыянальны і моўны склад выкладчыкаў ВДУ Беларусі ў 1924/25 навучальным годзе, то карціна будзе наступная: у БДУ прафесараў налічвалася 31, з іх 1 беларус (праф. У. М. Ігнатоўскі), 23 рускія, 5 яўрэяў, з усіх беларускую мову ведаў толькі 1; з 21 выкладчыка беларусаў налічвалася 11, рускія – 4, яўрэяў – 6, беларускую мову ведалі 7. У Мінскім сельгаспадарчым інстытуце: з 17 прафесараў беларусаў – 1 (праф. В. І. Пераход), рускіх – 14, з іх беларускую мову ведаў 1 чалавек; з 7 выкладчыкаў беларусаў было 2, рускіх – 2, іншых – 3, ведалі беларускую мову 3 чалавекі [6, спр. 4, арк. 33].

Відавочна, што працэнт беларусаў у педагогічным складзе ВДУ быў мізэрны, а ведаючых беларускую мову – яшчэ меншы. Тлумачыцца гэта, перш за ўсё, тым, што да рэвалюцыі 1917 г. на Беларусі такіх кадраў амаль не было, і іх не рыхтавалі. Сталая сетка ВДУ пачала фарміравацца толькі ў 1920-я гады (Беларускі політэхнічны інстытут (1920 г.), Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (1921 г.), педагогічныя інстытуты ў Віцебску, Магілёве, Мінску). І ў большасці выпадкаў пры арганізацыі ВДУ на пытанне падбору кадраў з пункту гледжання нацыянальнай палітыкі не звярталася належнай увагі. «Камплектавалі... ВДУ спешна, па сваёй беднаце бралі тых, хто... ехаў, а зараз, калі ВДУ ўкамплектаваны, пераўкамплектоўваць іх значна цяжэй» [6, спр. 4, арк. 33]. Зразумела, што недахоп выкладчыкаў, якія валодалі беларускай мовай, прыводзіў да невыканання намечаных праграм.

Разам з тым, можна зрабіць выснову, што ў 1920-я гады сістэма народнай адукацыі ў асноўным склалася, сфарміраваліся прынцыпы

дзяржаўнай палітыкі і дзейнасці партыйных і грамадскіх арганізацый у гэтай сферы. У складаных матэрыяльных умовах расла сетка агульнаадукацыйных школ, тэхнікумаў, ВДУ. Пашырэнне выкладання на беларускай мове закладвала асновы для выхавання нацыянальнай свядомасці.

У 1920-я гады ў даволі складаных сацыяльна-палітычных умовах развівалася беларуская літаратура, для якой былі характэрны творчыя пошукі і цікавыя знаходкі. У гэты час на Беларусі дзейнічала некалькі літаратурных аб'яднанняў.

У 1923 г. утвараецца аб'яднанне «Маладняк», якое сабрала вакол сябе маладых паэтаў, празаікаў, драматургаў. У лістападзе 1924 г. яно атрымала назву «Усебеларускае аб'яднанне паэтаў і пісьменнікаў «Маладняк», цэнтральнае бюро якога знаходзілася ў Мінску. У 1925 г. аб'яднанне налічвала да 200 чалавек. У ліку членаў «Маладняка» былі маладыя літаратары: М. Чарот, А. Александровіч, А. Дудар, У. Дубоўка, А. Вольны, Я. Пушча, К. Крапіва, П. Трус, П. Глебка, К. Чорны, М. Лынькоў. Асноўны напрамак сваёй дзейнасці яны бачылі ў пошуках літаратурных талентаў сярод народа, новых форм, сродкаў і прыёмаў у літаратуры. Разам з тым многія маладнякоўцы недацэньвалі значэнне класічнай спадчыны, супрацьпастаўлялі маладым пісьменнікаў «старым», захапляліся ідэямі Пралеткульта. Творчая праграма аб'яднання скіроўвалася на тое, каб «ажыццяўляць у беларускай мастацкай творчасці ідэі марксізму і ленінізму» [10, спр. 20, арк. 372].

У гэты час у «Маладняку» вылучаецца група літаратараў, якая не падтрымлівала афіцыйную партыйную ідэалогію, не прызнавала нацыянальнай культурнай спадчыны і рабіла ўсё для таго, каб закрэсліць мінулае. У 1926 г. яны ствараюць новае літаратурна-мастацкае згуртаванне «Узвышша» (А. Бабарэка, З. Бядуля, П. Глебка, У. Дубоўка, К. Крапіва, М. Лужанін, Я. Пушча, К. Чорны), якое ставіць мэтай стварыць такую высокамастацкую літаратуру заходне-еўрапейскага ўзору, якая тварыла б літаратурнае ўзвышша, якое, паводле іх дэкларацыі, «убачаць вякі і народы» [11, с. 168–170]. Для «Узвышша» характэрна было захаванне культурнай спадчыны і нацыянальных традыцый праз павышаную ўвагу да беларускай мовы і беларускай жанравасці. Прадстаўнікі згуртавання імкнуліся захапіць моладзь ідэямі будаўніцтва новай культуры праз выражэнне таго, чым багата Беларусь, накіроўвалі сваю ўвагу на фарміраванне нацыянальнай самасвядомасці народа, пашырэнне беларускага нацыянальнага руху без партыйнага кіраўніцтва. Згуртаванне заснавала часопіс «Узвышша» (студзень 1927 г.), які адразу пачаў праводзіць незалежную ад партыйных

структур палітыку. Зацікаўленасць чытачоў да часопіса расла, у выніку яго тыраж неўзабаве перавысіў тыражы «Маладняка», «Полымя» [3, с. 279]. На старонках часопіса друкаваліся вершы і паэмы маладых літаратараў: Я. Пушчы «Асеннія песні», «Лісты да сабакі», У Дубоўкі «О Беларусь, мая шыпшына», «Крыху восені і жменька кляновых лісцяў», сатырычны раман А. Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя», байкі К. Крапівы «Старшыня», «Дыпламаваны Баран» і інш.

З самага пачатку ўтварэння «Узвышша» паміж яго членамі і маладнякоўцамі пачынаецца барацьба, што прывяло да паслаблення дзейнасці «Маладняка» і новага яго расколу. На мяжы 1927–1928 гг. сфарміравалася яшчэ адно літаратурнае аб'яднанне «Полымя», куды ўвайшлі разам з маладымі і пісьменнікамі больш старэйшага пакалення, у тым ліку Я. Колас, Я. Купала, Ц. Гартны, А. Вольны, А. Гурло, М. Зарэцкі, М. Чарот і інш. Свае задачы яны звязвалі з удаканаленнем нацыянальнай формы, усталяваннем самастойнага жыцця беларускага народа. У той час выйшлі зборнік вершаў «Спадчына» Я. Купалы і яго паэма «Безназоўнае», паэмы Я. Коласа «Новая зямля» і «Сымон-музыка» і яго апавесць «У глыбі Палесся», апавесць Ц. Гартнага «Сокі цаліны».

Паміж «Маладняком» і новымі аб'яднаннямі працягвалася ідэйная барацьба, якая вялася вакол пытанняў сацыяльна-культурнага будаўніцтва, партыйнага кіраўніцтва творчым жыццём.

Тут трэба адзначыць, што такая адносная свабода ў літаратурным жыцці скончылася з прыняццем пастанова бюро ЦК КП(б)Б «Аб беларускім літаратурным мастацтве і тэатральнай крытыцы» (26 мая 1928 г.) [10, с. 20, арк. 371], пасля чаго партыйныя органы пачалі манапольна кіраваць літаратурай. Ставілася задача садзейнічаць развіццю творчасці тых пісьменнікаў, якія стаялі на глебе пралетарскай класавай барацьбы, і весці барацьбу з праяў-

леннямі ў літаратуры буржуазных і кулацкіх імкненняў, упадніцтва. Такія меры садзейнічалі ўсплёску літаратурнай крытыкі супраць тых пісьменнікаў, якія мелі свой погляд на тыя ці іншыя праблемы грамадскага жыцця.

Заклучэнне. 1920-я гады сталі часам узнікнення і ідэйнай барацьбы розных плыняў і напрамкаў, што было абумоўлена рознымі поглядамі на праблемы жыцця і шляхі іх вырашэння. Аднак у канцы 1920-х гг. адносна дэмакратычны перыяд літаратурнага жыцця скончыўся. Свабода творчасці ўсё больш стала заганыца ў рамках ўстановак і патрабаванняў бальшавіцкай ідэалогіі, што супярэчыла аб'ектыўным заканамернасцям развіцця літаратуры.

Літаратура

1. Хроніка беларускага культурнага жыцця // Адраджэнне. 1922. № 1. С. 275–286.
2. Інстытут беларускай культуры (ІнБелКульт): гісторыя ўзнікнення, сучасная структура, навукова-даследчая дзейнасць. Менск: дзярж. выд-ва Беларусь, 1926. 118 с.
3. Лыч Л., Навіцкі У. Гісторыя культуры Беларусі. Мінск: ВП «Экаперспектыва», 1997. 486 с.
4. Восьмы ўсебеларускі з'езд Саветаў. Стэнаграфічная справаздача. Мінск: выд-ва ЦВК БССР, 1927. 486 с.
5. Чарвякоў А. За Савецкую Беларусь. Мінск: Беларускае выд-ва, 1927. 137 с.
6. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 701. Воп. 1.
7. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 42. Воп. 1.
8. Белорусская Советская Соціалістическая Республика. Мінск: Изд-во СНК БССР, 1927. 528 с.
9. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 21. Воп. 1.
10. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 4. Воп. 3.
11. Узвышша. 1927. № 1.

Паступілі 14.03.2014